

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ДЕМЕДЮК ЮРІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 281(477) "1991/2010"(043.3)

**ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ У ОДЕСЬКІЙ, МИКОЛАЇВСЬКІЙ
ТА ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ 1991-2010 РОКІВ:
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЙНИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Бачинська Олена Анатоліївна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Бондарчук Петро Миколайович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу історії України
другої половини ХХ століття;

кандидат історичних наук, доцент
Савчук Тетяна Григорівна,
Запорізький національний університет,
доцент кафедри історії України.

Захист дисертації відбудеться 08 квітня 2020 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано «6» березня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Горпинченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Демократизація суспільного життя і національно-культурне відродження в незалежній Україні зумовили тенденцію до об'єднання православних церков. Поєднання зусиль національно орієнтованих Української Автокефальної Православної Церкви та Української Православної Церкви Київського Патріархату з державною політикою стосовно релігійного питання дали можливість у 2019 р. отримати довгоочікуваний Томос від Вселенського Патріарха, який засвідчив автокефалію Помісної Православної Церкви України.

Проте на сучасному етапі Православні Церкви України ще не досягли повного взаєморозуміння та єдності. Домінуючі позиції в суспільстві за кількістю релігійних громад та церковних споруд посідає Українська Православна Церква, що підпорядкована Московському патріархату (далі - МП). В умовах воєнного конфлікту на сході України важливого значення набуває сегмент національної безпеки, пов'язаний з належністю релігійних організацій, що діють на території України, від центрів, що знаходяться поза її межами. Суттєвого значення набуває дослідження процесу становлення та розвитку Православних Церков України, з'ясування їх мотивації в контексті об'єднання, причин до протистояння і конфронтації та взаємодії з державною владою. Показовими у цьому значенні є Одеська, Миколаївська та Херсонська області, в яких можна простежити інституалізацію Церков, громадсько-політичну складову їх діяльності та державно-церковні відносини. Виважена державна гуманітарна політика, невід'ємним компонентом якої виступає політика у взаєминах з релігійними організаціями, є запорукою сталого гармонійного розвитку українського суспільства.

Студіювання церковної історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. не могли залишити поза увагою проблему становлення та трансформації Православних Церков України. У сучасній вітчизняній історіографії з'явилися дослідження, які певною мірою її торкалися. Проте наявність лакун та спеціальних праць, які відтворюють зазначену тематику, зумовлюють обґрунтованість комплексного наукового пошуку, що відповідає потребам часу. Актуальність дослідження полягає в необхідності аналізу інституалізації та діяльності Православних Церков України і їх взаємин з державними органами влади на регіональному рівні для врахування цього досвіду в практичній площині у сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках планових тем кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова №217 «Процеси модернізації в Наддніпрянській Україні: соціально-економічні трансформації, традиції європейської інтеграції, інтелектуальна рефлексія», № державної реєстрації 0116U005559 (2016 - 2021); №163 «Українське Причорномор'я в історичному і історіографічному контекстах», № державної реєстрації 0111U008029 (2011 - 2015).

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей процесу становлення і розбудови Православних Церков України у національній та регіональній сферах упродовж 1991-2010 рр.

Для досягнення зазначеної мети передбачено вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- виявити особливості відродження УАПЦ в Україні та розбудову церковних структур на загальнодержавному та регіональному рівнях;
- розкрити особливості інституалізації УПЦ МП в південноукраїнських єпархіях;
- з'ясувати специфіку становлення та розвитку УПЦ КП у національному і регіональному контекстах;
- визначити основні тенденції взаємин загальнодержавних та місцевих органів влади з Православними Церквами України;
- дослідити основні етапи в громадсько-політичній діяльності Православних Церков;
- розкрити зміст і засади взаємовідносин Православних Церков України в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях.

Об'єктом дослідження є Православні Церкви України.

Предметом дослідження є інституалізація та громадсько-політична діяльність Православних Церков України на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей в 1991 – 2010 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1991 по 2010 рр. Нижня межа обумовлена часом проголошення незалежності України, що дало старт створенню демократичних умов для становлення та розвитку Православних Церков України і формування нових державно-церковних взаємин. Місцями нижня межа виходить за встановлені межі, що зумовлено необхідністю розглянути процес відродження УАПЦ у ХХ ст. Верхня межа обґрунтовується корективами в діяльності спеціальних державних органів у взаєминах з релігійними організаціями, зумовлених адміністративною реформою 2010 р.

Територіальні межі охоплюють Одеську, Миколаївську та Херсонську області України.

Методи дослідження зумовлені поставленою метою та завданнями. Робота базується на принципах історизму, об'єктивності, всебічності та системності. У дослідженні використано спеціально-історичні методи: історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, системний, дескриптивний, статистичний, просопографічний, проблемно-хронологічний; загальнонаукові: історичний, моделювання, логічний, аналізу, синтезу, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного; спеціальні джерелознавчі: евристичний, кількісний, герменевтичний, порівняльний та метод текстологічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному з'ясуванні процесу інституалізації Православних Церков України та їхніх взаємин з державними органами влади у справах релігій в загальнодержавному та регіональному рівнях у період 1991-2010 рр., що вперше стало предметом спеціального дослідження. Дисертантом здійснено евристичну роботу, в результаті якої виявлено неопубліковані джерела в архівних установах України, переважна більшість яких уводиться до наукового обігу.

Уперше:

- запропоновано новий концептуальний підхід дослідження інституалізації Православних Церков України шляхом висвітлення цих процесів в державній і регіональній площинах та порівняння становища цих Церков в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях;
- здійснено комплексне дослідження особливостей державно-церковних взаємин на регіональному рівні;
- визначено етапи і основні напрями участі Православних Церков України у громадсько-політичному житті Одеської, Миколаївської та Херсонських областей;

дістало подальший розвиток:

- дослідження взаємовідносин Православних Церков України на державному та місцевому рівнях;
- з'ясування специфіки формування державних органів у справах релігій;

уточнено і доповнено:

- хронологію розвитку суб'єктів державно-церковних взаємин.

Практичне значення дисертації. Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони значно розширюють спектр наукових знань з церковної історії України. Основні результати, узагальнення та положення дисертації можуть стати підґрунтям для подальших наукових розробок проблеми діяльності Православних Церков України у 1991-2010 рр. у контексті інституалізації та громадсько-політичної діяльності. Вони можуть бути використані в загальних лекційних курсах, при написанні підручників з історії України, церковної історії та релігієзнавства у закладах вищої освіти. Висновки дисертаційної роботи можуть бути враховані державними органами влади та керівництва відповідних єпархій в процесі формування державно-релігійної політики та духовного розвитку.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому подано авторський погляд на інституалізацію та громадсько-політичну діяльність Православних Церков України за матеріалами Одеської, Миколаївської та Херсонської областей.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи були апробовані на шести наукових конференціях: Другій Всеукраїнській науковій студентській конференції «Історична наука на початку ХХІ ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» (Херсон, 2007 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні процеси в релігійному житті світу та України» (Одеса, 19-20 березня 2009 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми втілення свободи совісті в діяльності національно-релігійних меншин в сучасній Україні» (Одеса, 14 травня 2010 р.), V Міжнародній науковій конференції «Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 24-25 квітня 2015 р.), Першій Всеукраїнській науковій конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса» (Одеса, 28-29 травня 2015 р.), VI Міжнародній науковій конференції «Православ'я в Україні» (Київ, 23 листопада 2016 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення в 9 наукових статтях, з яких 5 опубліковано у фахових виданнях, які індексуються міжнародними наукометричними базами.

Структура дисертаційної роботи зумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (452 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 292 сторінки з додатками, текст основної частини – 186 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано наукову актуальність теми дослідження, сформульовано мету та завдання, визначено об'єкт і предмет, окреслено хронологічні та територіальні межі, представлено методи роботи, показано наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, зазначено дані про форми апробації основних тез дисертації.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** - окреслено історіографію питання, джерела та методологічні засади дослідження.

Підрозділ *1.1. «Історіографія»* присвячений висвітленню наукових здобутків попередників. Тематика дослідження знайшла своє відображення в роботах світських і церковних дослідників, які, розглядаючи різні історичні сюжети, певною мірою торкалися історії відродження та становлення Православних Церков України у державі в цілому та, зокрема, в окремих регіонах. Серед історичної літератури можна виділити п'ять основних тематичних груп, які відрізняються здебільшого географічними межами та об'єктом дослідження.

До першої з них належать праці світських авторів, які досліджували історію розвитку Православної Церкви в межах України. Одним із прикладів є збірка наукових праць «Історія православної церкви в Україні», видана в 1997 р. Наприкінці ХХ ст. Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України започаткував видання десятитомної праці «Історія релігії в Україні», у 2005 р. вийшов збірник наукових матеріалів під редакцією В. Андрущенка, В. Бондаренка, М. Заковича тощо, де розглянуто основні аспекти цієї проблеми. Дослідники торкаються і проблеми відродження УАПЦ в Україні. Зокрема, О. Реєнт та О. Лисенко в роботі «Українська національна ідея і християнство». М. Маринович розглядав проблему міжцерковного протистояння і можливі варіанти об'єднання Православних Церков України. Це ж питання не обійшов увагою й О. Майборода.

Друга тематична група робіт стосується взаємин держави і релігійних організацій в Україні. Заслугове на увагу науковий збірник «Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні». Проблема державно-церковних відносин досліджується в працях В. Єленського, С. Здіорука, Ю. Коваленка, М. Палінчака, О. Сагана та інших.

До третьої тематичної групи робіт належать дисертаційні дослідження, автори яких розглянули різні аспекти релігійного життя в Україні в період її незалежності. Їх безпосередньою заслугою є введення до наукового обігу нових

архівних документів, що дозволило неупереджено та більш повно розглянути релігійні процеси в Україні та її південному регіоні. До цієї групи увійшли роботи Н. Ніколаєнко, Н. Цендри, Г. Сергієнко, У. Хаварівського, Н. Белікової, А. Шостака. Проте, як і в дисертаційній роботі Н. Белікової, наукові інтереси А. Шостака обмежуються лише 1991-1999 рр.

Четверту тематичну групу становлять краєзнавчі праці. Публікації з цієї тематичної групи, авторами яких є Н. Журмій, О. Косташенко, О. Тригуб, М. Шитюк характеризуються дотриманням принципів історизму та об'єктивності й наявністю належної джерельної бази. Важливими для дослідження релігійно-церковних процесів на півдні України є праці краєзнавців Ю. Беличко, Є. Горностаєва, Д. Заковоротнього та інших.

До п'ятої тематичної групи відносяться роботи церковних дослідників. Вагоме місце посідають роботи О. Драбинка, зокрема, праця «Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории)». На увагу заслуговують праці архієпископа УАПЦ, доктора філологічних наук Ігоря Ісиченка. До цієї групи відносимо роботи протоієреїв А. Ніколаїді та О. Чурсіна. Дослідження церковної історії знайшло певне відображення в історичній літературі діаспори. Вона представлена низкою робіт І. Власовського, В. Липківського, О. Лотоцького та ін. Заслугове на увагу праця О. Вороніна «Історичний шлях УАПЦ» та праця О. Хомчук, що стосується дослідження історії Православної Церкви в незалежній Україні.

Із західноєвропейських досліджень з даної проблематики науковий інтерес викликає праця дослідників Ернст К. Сутгнера, Натанієля Девіса, Дарема Коула, Тараса Кузіо.

Отже, історична література представлена значною кількістю робіт, які відрізняються за своїм науковим рівнем, методологією та фаховою підготовкою. Вони, здебільшого, відображають окремі аспекти церковної історії, що свідчить про відсутність узагальнюючого дослідження із зазначеної тематики.

У підрозділі 1.2. «Аналіз джерельної бази» проаналізовані опубліковані та архівні джерела, які виявлені автором в архівосховищах України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ), Державному архіві Одеської області.

Значний інтерес становлять протоколи засідань Координаційно-консультативної ради релігійно-світської згоди при Одеському міському голові, які зберігаються в особистому фонді дисертанта. Цінність цих документів полягає в тому, що вони висвітлюють пласт питань, що стосуються взаємин релігійних організацій з міською владою та їх роль у громадському житті міста; дають можливість відтворити процес вирішення питань про виділення земельних ділянок під будівництво культових споруд в Одесі. Частина цих документів запропонована до уваги у додатку дисертаційного дослідження.

На підставі опрацювання нормативних документів простежується політика Уряду по відношенню до Православних Церков України. Важливого значення серед них набувають документи органів державної влади та місцевого самоврядування. Серед даного типу документів важливими є нормативно-правові акти, які регулюють державно-церковні взаємини. Це низка

розпоряджень Президента України стосовно релігійних питань та церковного життя.

Для дослідження важливими є офіційні листи та звернення ієрархів, деякі з яких були адресовані представникам органів державної влади з метою вирішення різних актуальних питань з життя Церкви.

Джерельну базу дослідження значно доповнили збірки опублікованих документів, які дали змогу репрезентувати окремі аспекти історії Православних Церков України.

У контексті даного дослідження важливого значення набувають статичні дані, опубліковані Державним комітетом у справах релігій.

У дисертаційній роботі широко використані періодичні видання, які включають різноманітні часописи та місцеву пресу. Праці з церковної тематики та історичні розвідки вищого духовенства друкувались на сторінках світських і церковних періодичних видань. Серед світських видань помітне місце посідають газети: «Одесский вестник», «Вестник Приазовья», «Таврійський край», «Вечерний Николаев», «Херсонський вісник», «Людина і світ», «Наддніпрянська правда», «Український південь» та ін. У дослідженні використано матеріали церковних видань: «Голос православия», «Православна Таврія», «Андреевский вестник», «Наша віра».

Отже, виявлення й опрацювання комплексу рукописних та опублікованих документів дало можливість сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка дозволила здійснити комплексне дослідження заявленої тематики.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* розглянуто методологічні принципи і підходи, використані в процесі написання роботи, обґрунтоване семантичне навантаження застосованого понятійно-категоріального апарату.

В основу дисертаційної роботи покладено принципи регіональної історії, актуальність яких для сучасних дослідників пояснюється зміною наукової парадигми.

Специфіка поданої роботи зумовила необхідність обґрунтування семантичного навантаження застосованого понятійно-категоріального апарату. Проведено термінологічний аналіз основних понять: «Православні Церкви України», «автокефалія», «інституалізація», «єпархія», «канонічна територія», «церковна громада», «хіротонія».

Дисертаційна робота виконана в міждисциплінарному полі гуманітарного знання, так як її тема пов'язана з предметами інших наук, зокрема: релігієзнавством, історіографією, філософією, богослов'ям тощо. Тож вагомого значення в дослідженні набувають міждисциплінарний, історико-культурологічний, історико-антропологічний та комплексний підходи.

Комбіноване використання принципів, підходів, загальнонаукових, спеціальних історичних і джерелознавчих методів дослідження дало змогу дослідити особливості Православних Церков України у контексті їх інституалізації та громадсько-політичного життя.

Другий розділ – **«Інституалізація Православних Церков України на загальнодержавному та місцевому рівнях»** - розкриває процес становлення Православних Церков України на національному тлі, так і єпархій цих Церков в умовах взаємодії з місцевою владою в південно-західних областях України.

У першому підрозділі другого розділу *2.1. «Відродження УАПЦ: національний процес та регіональна специфіка»* розкрито релігійно-суспільний рух за відродження УАПЦ як фактор, що справив помітний вплив на релігійно-церковну сферу життя в Україні. УАПЦ, яка була проголошена урядом Директорії 1 січня 1919 р., пройшла довгий і непростий шлях своєї історії. Після недовгого періоду своєї діяльності на українських землях внаслідок першого та другого відродження (відповідно 1921-1930 рр. та 1942-1944 рр.) Церква змушена була діяти в еміграції. Третє відродження УАПЦ в Україні, яке відбулося в 1990 р. стало початком її розбудови. У південно-західних областях України ця Церква не отримала великої підтримки віруючих, але утворення та діяльність громад засвідчило прагнення частини населення до своєї національної Православної Церкви. Найбільшої активізації Церква досягла на Херсонщині, найменшої – в Одеській області.

Підрозділ *2.2. «Трансформація УПЦ (Московського патріархату) та рефлексія в південноукраїнських єпархіях»* розкриває стан цієї потужної церковної організації. Українській Православній Церкві на чолі з митрополитом Філаретом не вдалося канонічним шляхом отримати незалежність від Московського патріархату. Наслідком боротьби за автокефалію стало утворення в 1992 р. УПЦ МП на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом). У південно-західних областях України відбулася швидка інституалізація цієї Церкви, яка посіла провідні позиції в суспільстві і отримала найбільшу підтримку віруючих. Переважна кількість громад була зосереджена на території Одеської області.

У підрозділі *2.3. «Утворення УПЦ КП та її утвердження в південно-західних областях України»* розкрито суспільно-політичні умови становлення помісної Православної Церкви України. УПЦ КП, яка була утворена в 1992 р. внаслідок часткового об'єднання УАПЦ з частиною УПЦ (що залишилась вірною Філарету), зазнала розколу в 1993 р., коли УАПЦ виокремилася в окрему церковну структуру. Ця Церква позиціонувала себе дієвим фактором національного відродження, проте, як і УАПЦ, вважалась не канонічною і не визнавалась Помісними Православними Церквами. Особливості інституалізації УПЦ КП на південному заході України полягали в незначній підтримці населення, невеликій кількості релігійних громад та плінності духовних кадрів. У досліджуваній період найбільша кількість громад цієї Церкви була зосереджена в Миколаївській області.

Підрозділ *2.4. «Правові аспекти функціонування церковних інституцій в Україні»* описує етапи еволюції нормативно-правової бази, що забезпечувала суспільні відносини у сфері діяльності релігійних організацій, у тому числі Церкви, трансформації органів державної влади та місцевого самоврядування в окреслений період. Забезпечення єдиної державної політики щодо релігії і Церкви та вирішення питань державно-церковних відносин покладались на законодавчу базу різного рівня (закони і підзаконні акти), на різні за назвою та функціональними обов'язками органи, які діяли на державному та

регіональному рівнях. Вони сприяли вирішенню нагальних проблем православних громад, зокрема, поверненню церковного майна та збереженню стабільної релігійної ситуації у закріпленій законодавством України спосіб.

Третій розділ **«Православні Церкви України в контексті громадсько-політичного життя південно-західних областей України: етапи та напрями»** структурує за етапами та напрямками історію становлення Православних Церков України з огляду на суспільно-політичні зміни в Україні на державному та місцевому рівнях.

Підрозділ 3.1. *«Суспільно-політичний аспект державно-церковних взаємин на етапі становлення Православних Церков України (1991-1994 рр.)»* розкриває етап початку активізації державно-церковних взаємин. Здебільшого вони стосувалися процесу повернення державою культового майна Церквам, виділення ділянок під церковну забудову та зміни податкової політики по відношенню до релігійних організацій. У цей період спостерігався політичний аспект співпраці духовенства з державою, який проявлявся в обранні релігійних діячів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. З огляду на симпатію першого Президента України до новоутвореної УПЦ КП інколи були помітні намагання посадових осіб у президентській вертикалі надати цій Церкві привілеї в поверненні культового майна. Проте переважна більшість релігійних громад у південному заході України належала УПЦ (Московського патріархату), яка посідала там домінуючі позиції.

Підрозділ 3.2. *«Особливості державно-церковної співпраці в південно-західних областях України упродовж 1994-2004 рр.»* окреслює державно-церковні взаємини у період 1994-2004 рр. як такі, що мали соціально-політичне спрямування. Громадський аспект зазначених стосунків базувався на вирішенні проблеми передачі культового майна, виділенні земельної ділянки під будівництво храму. У цей же час спостерігалась політизація контактів духовенства з органами місцевої влади на тлі міжцерковного протистояння.

Підрозділ 3.3. *«Громадсько-політичний аспект державно-церковних стосунків у Одеській, Миколаївській та Херсонській областях 2005-2010 рр.»* розкриває цей період як період втрачених можливостей для активного діалогу та об'єднання Православних Церков України попри активне сприяння державної влади. Упродовж 2005-2010 рр. спостерігалась активізація громадсько-політичного аспекту в контексті державно-церковних стосунків у південно-західних областях України.

Підрозділ 3.4. *«Проблеми міжцерковних взаємин та перспективи об'єднання Православних Церков України»* описує спроби об'єднання національно зорієнтованих Православних Церков України за сприяння державної влади. У релігійному середовищі продовжували існувати ознаки конфліктності, спричинені розбіжністю поглядів на здобуття Церквами статусу канонічної автокефалії та певним протиріччям інтересів, у тому числі й матеріального характеру.

У **висновках** сформульовано узагальнення та підсумовано результати дослідження. Результатом вивчення Православних Церков України у контексті їх інституалізації та громадсько-політичної діяльності на матеріалах Одеської,

Миколаївської та Херсонської областей в 1991 – 2010 рр. стали наступні висновки.

Проведений історіографічний аналіз дав можливість критично осмислити науковий доробок попередників, виявити лакуни та констатувати фрагментарність вивченості питання та відтворити окремі його аспекти, що засвідчило відсутність спеціального комплексного дослідження.

Охарактеризовано джерельну базу дисертації, яка є достовірною й репрезентативною для всебічного вивчення питання. Вона побудована на використанні опублікованих та архівних джерел. Джерельна база включає широкий спектр за змістом і типом документальних джерел: законодавчі, місцеві розпорядчі та відомчо-церковні документи, звіти, статистичні матеріали, національну та регіональну пресу, протокольні документи. Архівні документи виявлено в архівних установах України та в особистому архіві дисертанта. Більшість архівних документів, у тому числі й протокольні документи дорадчого органу при Одеському міському голові, були вперше залучені до наукового обігу.

Визначено основні теоретичні й методологічні засади дисертаційної роботи, яка виконана в регіональному вимірі. Результатом стало формування методологічного інструментарію, який базується на принципах наукового пізнання: об'єктивності, історизмі та системності. Комбіноване використання принципів, підходів і методів дослідження дало можливість вирішити поставлені наукові завдання.

З'ясовано, що утворення та еволюція Православних Церков України у досліджуваний період як суб'єктів державно-церковних взаємин та учасників суспільно-політичних процесів на національному та регіональному рівнях свідчить про їх неоднозначні позиції та різний потенціал.

Установлено, що з кінця ХХ ст. УАПЦ пройшла декілька етапів: 1990-1992 рр. – період становлення та самостійної діяльності; 1992-1993 рр. – об'єднання з частиною УПЦ та перебування в складі УПЦ КП; 1993-1995 рр. – вихід із УПЦ КП, відновлення самостійних структур УАПЦ та боротьба за отримання Статуту; 1995-2010 рр. – повернення Церкві її юридичних прав та подальша розбудова.

Доведено, що в досліджуваний період УАПЦ за кількістю своїх громад в Україні значно поступалася УПЦ та УПЦ КП. У південних областях УАПЦ не змогла вийти на той інституалізаційний рівень, який мали Одеська, Миколаївська та Херсонська єпархії УПЦ та УПЦ КП. Серед причин були кадрові проблеми як серед архієреїв, так і серед парафіяльного духовництва через перехід між релігійними об'єднаннями різних конфесій, та відсутність підтримки серед широких мас населення. Найбільшої активізації УАПЦ досягла на Херсонщині, де кількість громад на початку ХХІ ст. була в чотири рази більшою, ніж у Миколаївській, і в сім разів більшою, ніж в Одеській областях.

Показано, що прагнення УПЦ на чолі з митрополитом Філаретом отримати незалежність від Московського патріархату канонічним шляхом не увінчалось успіхом. Наслідком боротьби за автокефалію стало утворення в 1992 р. УПЦ (Московського патріархату) на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом). Своєчасне реформування церковно-адміністративної мережі на

теренах південно-західних областей України сприяло швидкій інституалізації УПЦ у цьому регіоні. Після конфлікту в церковному середовищі, який мав місце в Одесько-Ізмаїльській єпархії в 1992 р., згідно з розпорядженням Священного Синоду УПЦ, архієпископом Одеським і Ізмаїльським призначено митрополита Агафангела (Саввіна), активна діяльність якого сприяла значному розширенню церковної мережі УПЦ. Церква упевнено посіла провідні позиції на південному заході України, де її підтримувала переважна більшість віруючих. На середину першого десятиліття ХХІ ст. в Одеській області було зареєстровано 490 громад, у Херсонській – 314 та в Миколаївській – 250 релігійних громад УПЦ, що свідчило про домінуючі позиції цієї Церкви на зазначеній території.

З'ясовано, що не зважаючи на підтримку утвореної в 1992 р. УПЦ КП з боку Президента України, розвиток південно-західних єпархій цієї Церкви гальмувався через неприйняття переважною більшістю православних вірян, однак був набагато динамічнішим, аніж УАПЦ. Одеським владикам УПЦ КП Паїсію та Якову вдалось збільшити кількість громад у районах Одеської області. Визначено, що Предстоятелі УПЦ КП Володимир (Романюк), який очолював Церкву впродовж 1993-1995 рр., та Філарет (Денисенко) з 1995 р. прагнули перетворити УПЦ КП в дієвий фактор національного відродження. Повільно, але неухильно Церква демонструвала позитивну динаміку зростання в Україні. Вона позиціонувала себе як українська автокефальна церква, проте не визнавалась Помісними Православними Церквами.

Джерела свідчать, що найбільший вплив УПЦ КП мала в центральних і західних областях України, але дуже слабкий – в південному регіоні України. Особливості інституалізації тут УПЦ КП полягали в незначній підтримці населення, невеликій кількості релігійних громад та плинності духовних кадрів. На кінець досліджуваного періоду найбільша кількість громад була на території Миколаївської області (116), значно менше: 76 та 55 відповідно в Одеській та Херсонській областях.

Доведено, що забезпечення єдиної державної політики щодо релігії, Церкви та вирішення питань державно-церковних відносин за часів Президента Л. Кравчука було покладено на Раду в справах релігій при КМУ (1992-1994 рр.). Кожен із наступних Президентів України вносив певні корективи стосовно назви та діяльності органу з державно-церковних відносин. Упродовж 1995-2005 рр., за часів президентства Л. Кучми діяв Державний комітет у справах релігії, основна мета якого полягала в забезпеченні реалізації державної політики у релігійному питанні. У період перебування при владі Президента В. Ющенка спочатку було утворено Державний департамент у справах релігій як урядовий орган державного управління, який діяв у складі Мін'юсту (2005-2007 рр.), а згодом – Державний комітет України у справах національностей та релігій (2007- 2010 рр.).

З'ясовано, що при реалізації Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» виявився недостатній рівень політичної культури деяких служителів культу, керівників місцевих органів влади, що демонстрували свою нетерпимість до віруючих інших Церков, прагнення до монополії у регіоні.

Показано, що на регіональному рівні утворено спеціалізовані підрозділи в місцевих державних адміністраціях, які відповідали за зв'язки із широким

колом громадських формувань. В Одеській, Миколаївській і Херсонській областях упродовж 1995-2005 рр. були утворені відділи у справах релігій обласних державних адміністрацій, до сфери повноважень яких входило вирішення питань пов'язаних з реалізацією політики у сфері державно-церковних відносин та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на території відповідної області. Ці відділи були підконтрольними голові відповідної облдержадміністрації та Державному департаменту України у справах релігій.

Показано, що упродовж 2007-2011 рр. діяла Координаційно-консультативна рада релігійно-світської згоди при Одеському міському голові, яка фактично виконувала функцію дорадчого органу, проте не вирішувала конкретних питань, пов'язаних із виділенням земельних ділянок під забудову церковних будівель.

Доведено, що упродовж 1991-1994 рр. розпочався перший етап державно-церковних взаємин, які здебільшого стосувалися процесу повернення державою культового майна Церквам, виділення ділянок під церковну забудову та зміни податкової політики по відношенню до релігійних організацій. У цей період спостерігався політичний аспект започаткуванням співпраці духовенства з державою, який проявлявся в представництві релігійних діячів у представницьких органах державної влади та місцевого самоврядування.

Другий етап державно-церковної співпраці (1994-2004 рр.) позначився соціально-політичним спрямуванням. Подальший розвиток отримало вирішення проблеми передачі культового майна та виділення земельних ділянок під церковне будівництво, що було започатковано упродовж попереднього етапу. У цей же час спостерігалась політизація контактів духовенства з органами місцевої влади на тлі міжцерковного протистояння, яке мало певний ідеологічний підтекст. Часто конфлікти Церков використовувались як інструмент політичної боротьби. Зокрема, УПЦ (Московського Патріархату) проявляла проросійську орієнтованість і займала непримириму позицію по відношенню до інших конфесій. Одеська єпархія УПЦ на чолі з Агафангелом (Саввіним) була постійним ініціатором конфліктів на території області, зумовлених суспільними і громадсько-політичними аспектами її діяльності.

Упродовж третього етапу (2005-2010 рр.), на тлі невирішених до кінця питань стосовно передачі культового майна та виділення земельних ділянок під церковне будівництво, спостерігалась активізація громадсько-політичного аспекту в контексті державно-церковних стосунків на території Миколаївської, Одеської та Херсонської областей.

Не зважаючи на прагнення до консолідації та об'єднання Православних Церков України частиною національно орієнтованого вищого духовенства за сприяння державної влади, ця проблема упродовж досліджуваного періоду так і не була вирішена. Суттєвою перешкодою, яка стояла на заваді подолання церковного протистояння була позиція Московського патріархату, націлена на збереження в Україні підлеглої йому Церкви. Церковне керівництво УПЦ МП продовжувало заперечувати можливість діалогу з іншими Церквами і наполягало не на об'єднанні з ними, а на поверненні УПЦ КП і УАПЦ в лоно

канонічної УПЦ, яка підлягає Московському патріархату, що було неприйнятним.

Проблему становила відсутність єдності поглядів та внутрішні протиріччя серед вищого духовенства УАПЦ та УПЦ КП. До кінця досліджуваного періоду в релігійному середовищі продовжували існувати ознаки конфліктності, спричинені розбіжністю поглядів на здобуття Церквами статусу канонічної автокефалії та певним протиріччям інтересів, у тому числі й матеріального характеру. Це негативно позначилось на міжконфесійних взаєминах у всіх регіонах України, в тому числі й на території Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Завдяки виваженій позиції місцевих органів влади до релігійних організацій, міжконфесійні суперечки не переходили у відкриті конфлікти.

Результати дослідження є основою для подальших наукових розробок з історії Церкви, українського православ'я, державно-церковних взаємин на регіональних рівнях. Вони можуть бути використані в процесі реалізації внутрішньої політики органами державної влади та місцевого самоврядування і враховані в контексті загальнонаціональної релігійної політики.

СПИСОК НАУКОВИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях та виданнях, внесених до міжнародних науково-метричних баз

1. Демедюк Ю. Г. Державно-церковні взаємини на Півдні України: налагодження контактів та протистояння (1991–2010) / Ю.Г. Демедюк // Гілея. Науковий вісник. – 2019. – Випуск 143. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – С. 30-33.

2. Демедюк Ю. Г. Інституалізація Православних Церков України та регулююча роль органів державної влади 1991-2010 рр. (на матеріалах південних областей України) / Ю.Г. Демедюк // Історична пам'ять – 2019. – Випуск 41 – Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – С. 55 – 59.

3. Демедюк Ю. Г. Інституалізація православних церков України та регулююча роль органів державної влади 1991–2010 рр. (на матеріалах Херсонської області) / Ю.Г. Демедюк // Гілея. Науковий вісник. – 2019. – Випуск 142. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – С. 60-63.

4. Демедюк Ю. Г. Особливості державно церковних взаємин на півдні України у 1991-2010 рр. / Ю.Г. Демедюк // Інтелігенція і влада. – 2019. – Випуск 40 – Одеса: Одеський національний політехнічний університет. – С. 126 – 138.

5. Демедюк Ю.Г. Роль органів державної влади Миколаївської області у конфліктах між різними гілками православної церкви (1991- 2010 рр.) / Ю.Г. Демедюк // Записки історичного факультету. – 2016. – Вип. 27. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – С. 256-267.

Статті в інших виданнях, що додатково відображають результати дослідження

6. Демедюк Ю. Православна церква та органи місцевого самоврядування на півдні України (1991-2011 рр.): взаємодія та протиріччя / Ю.Г. Демедюк // Православ'я в Україні. – К., 2016. – С. 838-844.

7. Демедюк Ю.Г. Майнові питання релігійних організацій, що діють на території м. Одеси, у розгляді Радою релігійно-світської злагоди при Одеському міському голові та виконавчих органів Одеської міської ради в 2006-2011 рр. / Ю.Г. Демедюк // Компаративістські дослідження релігії. – 2012. – Вип. 8. – С. 34-42.

8. Демедюк Ю.Г. Міжрелігійні та міжконфесійні взаємини в м. Одесі: стан справ і досвід діалогу, проблемні питання та перспективи співіснування / Ю.Г. Демедюк // Компаративістські дослідження релігії. – 2010. – Вип. 8. – С. 14-16.

9. Демедюк Ю.Г. Стан справ і перспективи розвитку взаємин органів місцевого самоврядування в Одесі з релігійними організаціями міста / Ю.Г. Демедюк // Компаративістські дослідження релігії. – 2011. – Вип. 8. – С. 18-20.

АНОТАЦІЯ

Демедюк Ю. Г. Православні церкви України у Одеській, Миколаївській та Херсонській областях 1991 – 2010 років: інституалізаційний та громадсько-політичні аспекти. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

У роботі висвітлені особливості процесу становлення і розбудови Православних Церков України у національній та регіональній площинах упродовж 1991-2010 рр.; визначені основні етапи та напрями їх громадсько-політичної діяльності та взаємин з державними органами влади. Ґрунтуючись на введених до наукового обігу, у тому числі вперше, архівних джерел, які виявлені у архівосховищах України, відображено особливості відродження УАПЦ в Україні упродовж ХХ ст. та розбудови церковних структур на загальнодержавному та регіональному рівнях; розкрито процес утворення УПЦ МП та особливості її інституалізації в південноукраїнських єпархіях; простежено специфіку становлення та розвитку УПЦ КП у національному та регіональному контекстах; визначено основні тенденції взаємин загальнодержавних та місцевих органів влади з Православними Церквами України; проаналізовано зміст і основні проблеми міжконфесійного спілкування Православних Церков на території Миколаївської, Одеської та Херсонської областей; досліджено основні етапи в громадсько-політичній діяльності Православних Церков України.

Ключові слова: Православна Церква України, Українська Православна Церква, Українська Автокефальна Православна Церква, органи місцевого самоврядування, Одеса, Миколаїв, Херсон, державно-церковні взаємини.

АННОТАЦИЯ

Демедюк Ю. Г. Православные Церкви Украины в Одесской, Николаевской и Херсонской областях 1991 - 2010 годов: институциональный и общественно-политический аспекты. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. – Киевский университет имени Бориса Гринченко. – Киев, 2020.

В работе освещены особенности процесса становления и развития Православных Церквей Украины в национальной и региональной плоскостях на протяжении 1991-2010 гг.; определены основные этапы и направления их общественно-политической деятельности и взаимоотношений с государственными органами власти. На основе введенных в научный оборот, в том числе впервые, архивных источников, выявленных в архивохранилищах Украины, определены особенности возрождения УАПЦ в Украине на протяжении XX в. и развития церковных структур на общегосударственном и региональном уровнях; раскрыт процесс образования УПЦ МП и особенности ее институализации в южноукраинских епархиях; прослежено специфику становления и развития УПЦ КП в национальном и региональном контекстах; определены основные тенденции взаимоотношений общегосударственных и местных органов власти с Православными Церквями Украины; раскрыто содержание и основные проблемы межконфессионального диалога Православных Церквей на территории Николаевской, Одесской и Херсонской областей; исследованы основные этапы в общественно-политической деятельности Православных Церквей Украины.

Ключевые слова: Православная Церковь Украины, Украинская Православная Церковь, Украинская Автокефальная Православная Церковь, органы местного самоуправления, Одесса, Николаев, Херсон, государственно-церковные отношения.

SUMMARY

Demediuk I .H. Orthodox Churches of Ukraine in Odesa, Mykolaiv and Kherson regions 1991 - 2010: institutionalization and socio-political aspects. - Manuscript.

The thesis for a candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.01 - History of Ukraine. – Borys Hrinchenko Kyiv University. - Kyiv, 2020.

The features of the process of formation and development of the Orthodox Churches of Ukraine in the national and regional planes during 1991-2010 are covered in the paper; the main stages and directions of their socio-political activity

and relations with state authorities are determined. On the massif of archival sources introduced into the scientific circulation, including for the first time, which were found in the archives of Ukraine, the features of the UAOC's revival in Ukraine during the twentieth century are revealed and the erection of church structures at the national and regional levels; the process of formation of the UOC (Moscow Patriarchate) and peculiarities of its institutionalization in the Southern Ukrainian dioceses are revealed; the specificities of the formation and development of the UOC of Kyiv Patriarchate in national and regional contexts were monitored; identified the main tendencies of relations between the national and local authorities with the Orthodox Churches of Ukraine; the content and main problems of interfaith communication of the Orthodox Churches in Odeska, Mykolaivska, Khersonska oblasts of Ukraine are revealed; main stages in the socio-political activity of the Orthodox Churches of Ukraine are investigated.

Keywords: Orthodox Church of Ukraine, Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, local authorities, Odesa, Mykolaiv, Kherson, state-church relations.

Підписано до друку 03.03.2020 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 0,93. Тираж 104 пр. Зам. № 0-22.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.